

УДК 93/99(4/9)“1918”

**ТЮТЮН, МАХОРКА Й СІРНИКИ У ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ
УРЯДІВ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 1918 Р.****П. П. Гай-Нижник****(Науково-дослідний інститут українознавства, м. Київ)**

Висвітлюється податкова політика урядів УНР та Української Держави щодо акцизних зборів з тютюнових виробів, махорки та сірників у 1918 р. Вказано на рівень та величину акцизних зборів, обраховано рівень надходжень від цих акцизів до бюджету Української Держави порівняно з запланованими бюджетними очікуваннями.

Ключові слова: УНР; Українська Держава; податкова політика; акциз.

The article highlights the government tax policy UPR and Ukrainian State concerning excise duties on tobacco products, tobacco and matches in 1918. Specified the level and value of excise duties calculated level of revenues from excise Ukrainian State budget compared to the planned budget expectations.

Key words: UPR; Ukrainian State; tax policy; excise.

Постановка проблеми. Наявність власної фінансової політики, складовою якої, звісно, є податкова система, є суттєвою ознакою державності як такої. Тому дослідження державного бюджету автоматично передбачає вивчення податків, причому будь-яких і всіх у комплексі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Податки на тютюнові вироби, махорку й сірники у національно-державних утвореннях України 1918 р. досі не були темою окремих науково-історичних досліджень, хіба що локальні сюжети цієї проблеми відображено у працях М. Гнатишака та Д. Дорошенка.

Мета статті – висвітлення податкової політики національних урядів Української Народної Республіки та Української Держави у 1918 р. щодо акцизних зборів із тютюнових виробів, махорки та сірників.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. акцизно-податкові збори з таких “стратегічно-ходових” товарів, як тютюн, махорка та сірники мали неабияке значення для наповнення державного бюджету й поступалися хіба що так званим “хлібним” і “винно-спиртним” стягненням. Відтак, не дивно, що із здобуттям Україною державної незалежності у січні 1918 р. усі вітчизняні уряди (як соціалістичні – УНР, так і буржуазні – за Гетьманату) надавали цим питанням важливого значення. Щоправда, уряд Центральної Ради УНР зміг докладно взятися за розгляд подібних питань лише з березня 1918 р. після звільнення столиці України та більшості її території від більшовицьких окупантів.

13 березня 1918 р. уряд розглянув проект Закону “Про збільшення акцизу на тютюн і дріжджі”. При цьому М. Порш заявив, що таке підвищення є ніщо інше, “як недемократичний податок на маси” і висловився проти нього “з огляду на майбутню тютюнову монополію”¹. Водночас він зауважив, якщо з огляду на фінансове становище держави цей закон таки необхідно прийняти, то слід “змінити шкалу акцизу, наклавши

© П. П. Гай-Нижник, 2014

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 16.

більший акциз на вищі сорти тютюну, а на нижчі зменшити”, а сам акциз запровадити лише на певний термін². Так, власне, й ухвалили – акциз збільшили, проте доручили Міністерству фінансів змінити його шкалу, й установили терміном на півроку з правом поновлення. 17 березня 1918 р. в. о. міністра фінансів УНР В. Мазуренко повернувся до цієї теми з відповідним законопроектом. Уряд погодився встановити акциз на жовтий тютюн за шкалою № 1, на махорку – за шкалою № 2 (до 1 січня 1919 р.) й доручив міністрові внести проект закону на затвердження до Центральної Ради³.

24 березня 1918 р. Мала Рада ухвалила згадуваний вище проект Закону “Про збільшення акцизу на тютюн та вироби з нього”⁴. Згідно із Законом “Про підвищення акцизу на тютюн і вироби з нього” акцизи на жовтий тютюн і махорку, а також на продукцію, виготовлену з них, установлювалися терміном до 1 січня 1919 р., а міністрові фінансів доручалося визначити спосіб запровадження закону і строкові умови до його виконання⁵. Тариф акцизу та найвищих продажних цін на вироби з тютюну було визначено у такому розмірі:

- на жовтий тютюн: вищого гатунку “а” – 22 крб за фунт із вільною граничною продажною ціною; вищого гатунку “б” – 17 крб 60 коп. за фунт із граничною продажною ціною за 1 фунт у 34 крб 80 коп., $\frac{1}{2}$ фунта – 17 крб 40 коп., $\frac{1}{4}$ фунта – 8 крб 70 коп., $\frac{1}{8}$ фунта – 4 крб 35 коп.; вищого гатунку “в” – 14 крб 40 коп. за фунт з граничною продажною ціною у 30 крб за 1 фунт, за $\frac{1}{2}$ фунта – 15 крб, $\frac{1}{4}$ фунта – 7 крб 50 коп., $\frac{1}{8}$ фунта – 3 крб 75 коп.; I гатунку – 10 крб 80 коп. за фунт з граничною продажною ціною за нього не вище 24 крб та за $\frac{1}{2}$ фунта – 12 крб, $\frac{1}{4}$ фунта – 6 крб, $\frac{1}{8}$ фунта – 3 крб; II гатунку – 6 крб 80 коп. за фунт та з граничною продажною ціною за $\frac{1}{2}$ фунта – 8 крб, $\frac{1}{4}$ фунта – 4 крб, $\frac{1}{8}$ фунта – 2 крб; III гатунку “а” – 3 крб 70 коп. за фунт та з граничною продажною ціною за $\frac{1}{4}$ фунта – 2 крб 50 коп. і за $\frac{1}{8}$ фунта – 1 крб 25 коп.; III гатунку “б” – 2 крб 50 коп. за фунт та з граничною продажною ціною за $\frac{1}{4}$ фунта – 2 крб і за $\frac{1}{8}$ фунта – 1 крб⁶;

- на нюхальний тютюн – 6 крб 40 коп. за фунт із вільною граничною продажною ціною⁷;

- на цигарки: вищого гатунку “а” – 36 крб на тисячу штук з вільною граничною продажною ціною; вищого гатунку “б” – 22 крб на тисячу штук з граничною ціною не вище: 13 крб 50 коп. – на 250 штук, 5 крб 40 коп. – на 100 штук, 1 крб 34 коп. – на 25 штук, 1 крб 8 коп. – на 20 штук, 54 коп. – на 10 штук, 27 коп. – на 5 штук; I гатунку – 20 крб на тисячу штук з граничною ціною не вище: 11 крб – на 250 штук, 4 крб 40 коп. – на 100 штук, 1 крб 10 коп. – на 25 штук, 88 коп. – на 20 штук, 44 коп. – на 10 штук, 22 коп. – на 5 штук; II гатунку – 16 крб 50 коп. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 3 крб 80 коп. – на 100 штук, 76 коп. – на 20 штук, 38 коп. – на 10 штук; III гатунку “а” – 9 крб 60 коп. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 2 крб 50 коп. – на 100 штук, 50 коп. – на 20 штук, 25 коп. – на 10 штук; III гатунку “б” – 6 крб 20 коп. на тисячу штук з граничною ціною не вище: 40 коп. – на 20 штук⁸;

- на махорку для паління і нюхання – 1 крб 60 коп. на один фунт з граничною продажною ціною не вище: 84 коп. – за $\frac{1}{4}$ фунта, 42 коп. – за $\frac{1}{8}$ фунта, 21 коп. – за $\frac{1}{16}$ фунта⁹;

---

² Там само.

³ Там само. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 15.

⁴ Робітничка газета. – 1918. – 26 березня.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 45, 46.

⁶ Там само. – Арк. 45, 45 зв.

⁷ Там само. – Арк. 45 зв.

⁸ Там само. – Арк. 45 зв., 46.

⁹ Там само. – Арк. 46.

• на цигарки з махорки – 2 крб 80 коп. на тисячу штук з граничною продажною ціною не вище: 64 коп. – на 100 штук, 32 коп. – на 25 штук, 16 коп. – на 10 штук ¹⁰.

Загалом же Державною скарбницею від цього акцизу очікувалося отримати 140 млн крб ¹¹.

Згідно з даними Фінансових палат підраховано, що за чотири місяці 1918 р., коли існувала влада УНР, держава отримала від акцизу з тютюну – 38 млн 544 тис. 280 крб 38 коп.; сплати за патенти та інші документи за тютюново-акцизною справою – 288 тис. 272 крб 27 коп.; додаткового збору з патентів на помешкальну повинність – 29 тис. 649 крб 15 коп.; грошових покарань за порушення постанов про тютюновий збір – 4 тис. 612 крб 47 коп.; акцизу з цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу – 909 тис. 174 крб 14 коп.; патентного збору – 3 тис. 901 крб 90 коп.; грошових покарань за порушення постанов про акциз з цигаркового паперу та гільз і за знищення чи псування гільзових лічильників – 923 крб 38 коп. ¹² Сума, як на ті кризові часи, невелика, особливо під час творення нової держави в умовах фінансово-економічних, воєнних і соціально-політичних потрясінь.

Після повалення влади Центральної Ради, а відтак і УНР, 29 квітня 1918 р. було проголошено про постання Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

26 червня 1918 р. гетьманським урядом було затверджено Постанову “Про збільшення акцизу з сірників і патентного збору з сірникових фабрик”. Нова величина зборів запроваджувалася з 1 липня 1918 р., як і скасовувалося обмеження продажною ціною на запалки (сірники), що було введено законом від 15 вересня 1915 р. ¹³ При цьому цілком слушно виникає питання в необхідності такого кроку і яким чином це збільшення акцизного збору вплинуло на сірникові ціни, а внаслідок останнього – на купівельну спроможність населення.

Обґрунтовану відповідь на нього дає пояснювальна записка міністра фінансів до зазначеного законопроекту, що була подана до відома уряду ¹⁴. До 1914 р., як пояснюється у записці, акциз на запалки становив не менше 50 % продажною вартості, наприклад, пакунок, що містив до 75 сірників. З 1914 р. цей акцизний збір було підвищено вдвічі, а 1915 р. його було доведено до 1,2 коп. за пакунок. Однак після двох російських революцій ціни на сірники значно зросли, в той час як податок з них залишився незмінним. Такий розвиток подій призвів до того: якщо на початку 1917 р. акцизний збір становив 60 % продажною вартості сірників, то на червень 1918 р. він становив лише близько 6 % від тієї ж вартості ¹⁵.

З вищенаведеного стає зрозуміла необхідність підвищення акцизу. Однак нововстановлене підняття податкового збору не завдало удару виробникам, продавцям і споживачам сірників, проте мало суттєво збільшити державні бюджетові прибутки. Так, постановою уряду від 26 червня 1918 р. акциз із сірників на пачку, наприклад на 75 сірників, було піднято від 1,2 коп. до 3 коп., що становило лише 15 % її продажною вартості, на відміну від колишніх 60 %, і не могло привести до збільшення цін на них. Держава ж очікувала отримати від збору нового акцизу 20 млн крб загального прибутку на рік ¹⁶.

Щодо ставки патенту з сірникових фабрик, то він порівняно з 1914 р. зріс у 6 разів і становив: для фабрик із ручними верстатами – 300 крб замість 50 крб, для фабрик з вико-

---

¹⁰ Там само.

¹¹ Робітничка газета. – 1918. – 26 березня.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 1434. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 18–24 зв.

¹³ Державний вісник. – 1918. – 5 лип. ; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 2.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3–4.

¹⁵ Там само. – Арк. 3.

¹⁶ Там само. – Арк. 3 зв.

ристанням кінної сили – 600 крб замість 100 крб, для фабрик, що працювали на паровій енергії, 900 крб замість 150 крб попереднього податкового стягнення¹⁷. Проте очікуваного прибутку повністю стягнути не вдалося (ще не налагоджена система податкових зборів, очевидно, не дозволила зібрати його повною мірою, та й Гетьманат, власне, існував менше року) й до бюджету надійшло лише 12 млн 7 тис. крб сірникового прибутку¹⁸.

Того ж 26 червня було затверджено ідентичну попередній Постанову про підвищення акцизу з цигаркових гільз і покраяного (порізаного) цигаркового паперу, стягнення податку з фабрик і майстерень, які виготовляють цей папір¹⁹. Уперше, як пояснював урядові міністр фінансів²⁰, подібний акциз у Російській імперії було встановлено 1909 р. (зі 100 гільз збиралося 2 коп., з книжки цигаркового паперу, а це не більше 50 листів – півкопійки), який було подвоєно в 1914 р. Тоді його ставка становила відповідно 25–33 % та 10–12,5 % від їхньої продажної ціни. На червень же 1918 р. “завдяки” інфляції і збільшенню цін вона автоматично знизилася до 4 % продажної вартості²¹.

Нове підвищення (втричі) мало дати державній скарбниці з 30 млн сотень гільз акцизу на 3 млн крб, а з 40 млн книжок цигаркового паперу – акцизу на 800 тис. крб. Крім того, регламентація виробництва дозволила вже на той час притягнути до акцизування 1/2 виробництва цигаркового паперу, що досі не оподатковувався, отже, зважаючи на те, що нове обкладання збільшено втричі, акцизу з розрізного паперу очікувалося отримати на суму до 4 млн 800 тис. крб на рік²². Варість патентного збору з гільзових фабрик оцінювалася на 35 тис. крб та з майстерень для розрізання паперу – на 48 тис. крб, тобто разом патентного збору очікувалося отримати на суму 83 тис. крб. Загальна ж сума прибутків від такого податкового обкладання, до часу виходу постанови, становила 2 млн 6 тис. крб, нові ж його ставки обіцяли дати до бюджету країни 7 млн 883 тис. крб на рік. Насправді ж бюджет отримав прибуток від цигаркових гільз і розрізаного цигаркового паперу на суму у 4 млн 614 тис. крб²³.

Значно було підвищено й акциз на тютюн. В Україні того часу під тютюновими посівами перебувало 50 тис. десятин землі, з яких переважно тютюну низького гатунку: 3/4 – простий махорковий²⁴. 15 жовтня 1918 р. урядовцями Міністерства фінансів підготовлено пояснювальну записку щодо необхідності зміни акцизу продажних цін на тютюн та вироби з нього²⁵. 23 жовтня 1918 р. міністр фінансів А. Ржепецький дав свою згоду на подання її та відповідного законопроекту голові Ради міністрів для урядового розгляду²⁶. Наголошуючи на необхідності зміни акцизної ставки і продажної ціни, Міністерство фінансів зазначало, що попередні їхні межі, встановлені Центральною Радою 24 березня 1918 р., не відповідали тогочасній тарифній вартості тютюну,

---

¹⁷ Там само. – Арк. 4.

¹⁸ *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917–1920 років. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. – Клівленд : Український музей-архів, 1974. – С. 170 ; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Ужгород : Накладом Осипа Цюпки, 1930. – Т. 2. – Українська гетьманська держава. – С. 278.

¹⁹ Державний вісник. – 1918. – 5 липня ; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2, 3.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 4–7.

²¹ Там само. – Арк. 4.

²² Там само. – Арк. 6 зв.

²³ *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917–1920 років. – С. 170; *Дорошенко Д.* Історія України. – С. 278.

²⁴ *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 289.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 5, 6.

²⁶ Там само. – Арк. 5.

гільз і різних матеріалів, що використовувалися під час вироблення тютюну та цигарок, а також вартості робітничих рук, що за останній час зросли настільки, що продаж зазначених виробів за призначеними цінами не покривав зроблених витрат, “і фабриканти, без явного збитку для себе, не можуть відпускати товар не лише зі встановленою знижкою, а навіть й по повній межовій ціні”²⁷.

Таким чином, ішлося у записці, подальше застосування такого тарифу загрожувало закриттю низки тютюнових фабрик з очевидним падінням скарбового прибутку від акцизу та із залишенням без зарплатні великої кількості працівників, що обслуговували цю галузь промисловості, а отже, необхідним було його підвищення²⁸. Щоб установити дійсну собівартість тютюну і тютюнових виробів, Департаментом неокладних зборів через Акцизний нагляд на фабриках було зібрано 26 вересня, а потім 4 жовтня під головуванням заступника міністра фінансів і за участю тютюнових фабрикантів особливі наради, на яких розглядалися ці свідчення, вироблено нові межові продажні ціни.

При цьому було визнано за необхідне тютюн “Бакун і Швіцент”, які раніше випускалися під махорочною бандероллю, виокремити в особливу групу, з призначенням на них окремого акцизу та окремої ціни через те, що “за останній час ціни на ці тютюни дуже зросли й обкладати їх акцизом нарівні з махоркою є вже ненормальним”²⁹. На підставі зібраних матеріалів вартість одного пуду жовтого тютюну було визначено у 340 крб, його переробки у 119 крб (загалом – 459 крб); вартість “Бакуна і Швіцента” – в 76 крб 94 коп., обробки в 47 крб 7 коп. (у готовому вигляді у 124 крб 1 коп.), махорки в 51 крб 85 коп., її обробки в 47 крб 7 коп. (загалом – 98 крб 92 коп.).

Відсоток на обіговий капітал прийнято у 6 %, підприємницький прибуток – у 5 %, а знижку, яку фабриканти повинні були надавати торговельникам з цінової межі, призначено від 20 до 11 %. Відповідно, старі ставки акцизу, що становили 90–110 % вартості тютюну, було змінено й встановлено: для вищого гатунку – 100 %, середнього – 90 % і нижчого – 80 % від їхньої вартості³⁰. Під час визначення вартості готових цигарок урахувалося, що на тисячу штук цигарок використовувалося в середньому 1¹/₄ фунта тютюну й саме на цю кількість було вираховано відповідний акциз з тютюну та гільз із додаванням вартості робіт і матеріалів. Таке обчислення істотно відрізнялося від раніше прийнятого, коли акциз на тютюн у цигарках накладався у великих розмірах проти встановленого для цього гатунку тютюну, якщо він уживався до цигарок. Цей обрахунок було зроблено з метою збільшення виробництва цигарок і уникнення вигід від купівлі окремо цигарок і гільз³¹.

На підставі нових обрахунків акциз для вищих гатунків тютюну й цигарок було підвищено до 100 %, а для середніх і нижчих – від 30 до 50 %. Ставку акцизу й межу продажних цін сигар і цигарок було підвищено відносно ставок 1917 р., утричі. При цьому середня ставка акцизу за таких розцінок становила досить велику суму – 407 крб 20 коп. з пуда. Шляхом такого підвищення Міністерство фінансів очікувало “дати скарбниці за рік зайвих 120 000 000 карбованців”³². До законопроекту додавався Тариф акцизу та граничних цін на тютюн та тютюнові вироби³³ у вигляді таблиці зі шпальтами назви виробів та їхніх гатунків, рівня акцизу та найвищих продажних цін з акцизом. На своєму

---

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – Арк. 5 зв.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – Арк. 5 зв., 6.

³² Там само. – Арк. 6.

³³ Там само. – Арк. 2, 2 зв.

засіданні 18 листопада 1918 р. Рада міністрів ухвалила відповідний законопроект³⁴, а 25 листопада Закон “Про зміну ставок акцизу й граничних цін на тютюн та тютюнові вироби” затвердив П. Скоропадський³⁵. Акциз та вища межа продажних цін на тютюн і тютюнові вироби вказувалися у прикладеному до закону вищезаданому тарифі³⁶.

Кількість тютюну та цигарок третіх гатунків, які вироблялися на кожній фабриці протягом року, не могла бути меншою: для паливного тютюну III гатунку А – 8 % від загальної кількості тютюну всіх гатунків, що були вироблені фабрикою за цей час; для тютюну III гатунку Б – 32 %; для цигарок III гатунку А – 18 %; для цигарок III гатунку Б – 27 % від загальної кількості цигарок усіх гатунків, вироблених фабрикою за цей же час³⁷. Тютюнові ж фабрики, які не виконували такої вимоги, втрачали право отримання патенту на наступний рік. При цьому зазначалося, що міністр фінансів мав право звільнити деяких фабрикантів від вищезазначених вимог щодо кількості вироблення тютюну та цигарок третіх гатунків, “коли перепонами до того явилися причини, які не могли бути передбачені або ж усунені фабрикантами”³⁸.

Крім того, законом передбачалося, що коли у вазі листяного тютюну, що перевозиться, а також під час загальної ревізії фабрик і комор виявиться нестача, яка перевищує розмір припущеної усушки, тоді з виробника стягуватиметься: за нестачу махорки – по 80 крб з пуда, за брак тютюну “Бакун і Швіцент” – по 96 крб з пуда і за нестачу тютюну всіх інших гатунків – по 408 крб з пуда³⁹.

Таким чином, акциз на тютюн зазнав найбільшого зростання і був доведений до 250–532 крб на пуд жовтого тютюну і до 25 крб 60 коп. – 64 крб на пуд махорки⁴⁰. Тютюновий акциз дав до бюджету держави по жовтень 1918 р. переважну суму посередніх податків (не враховуючи прибутків від цукрової та винокурної монополій), а саме: 148 млн 380 тис. крб зі 180 млн 591 тис. крб загальнопосередніх надходжень. Водночас слід зазначити, що за бюджетом тютюнового прибутку очікувалося отримати на 200 млн 686 тис. крб державного доходу, а загалом від посередніх податків – 468 млн 946 тис. 762 карбованці⁴¹.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. З огляду на вищезазначене можна дійти висновку, що такі податкові збори, незважаючи на помісячне збільшення їхнього надходження до бюджету, були недостатнім джерелом накопичення скарбових коштів державою. Причиною цього можна вважати до кінця ще не налагоджену оптимальну систему оподаткування, загальний економічний занепад, з якого країна щойно почала вибиратися, товарний голод, політичну дестабілізацію (повстанська хвиля в липні й жовтні–листопаді 1918 р.), що особливо зростала через практично постійні військові дії (січень–квітень, листопад–грудень 1918 р.), інфляційні процеси, які виявились наприкінці літа – початку осені, і, звичайно, факт самого непривалого й нестабільного існування Української держави.

---

³⁴ Там само. – Арк. 5.

³⁵ Там само. – Арк. 1, 1 зв.

³⁶ Там само. – Арк. 1.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ *Неманов Л. М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 гг.). – К. : Культура и знание, 1919. – С. 161.

⁴¹ *Гнатюшак М.* Державні гроші України 1917–1920 років. – С. 170 ; *Дорошенко Д.* Історія України. – С. 278.